

seculariseringsprocessen in vlaanderen

In 1976 werd in een studie, gemaakt in samenwerking met J. Billiet, vastgesteld dat de integratie van de Vlaamse bevolking in de katholieke kerk sterk verminderd was, maar dat haar betrokkenheid op de christelijke zuil in het voorafgaande decennium vrij stabiel gebleven was. Er werd de hypothese van een overgang van kerks-katholicisme naar sociaal-culturele christenheid geformuleerd (1). Als surrogaat voor een dalende kerksheid zal de sociaal-culturele christenheid haar eigen interpretatie-schema's, ethiek, rituelen en symbolen hebben. Welke is haar inhoud en tot op welke hoogte is zij in oppositie met de kerkelijke interpretatie-schema's? Vooraleer hierop in te gaan wordt nagegaan of de evoluties die vastgesteld werden, van blijvende aard zijn.

KERKELIJKE INTEGRATIE

In het derde kwartaal van de twintigste eeuw daalde het percentage van de Belgische bevolking dat regelmatig de zondagsmis bijwoont van ongeveer 50 tot 30. Deze daling was bijzonder opvallend in de periode 1967-1972. Sindsdien is zij wat afgenomen, maar houdt nog met 1 % per jaar aan. Zoals uit tabel 1 blijkt was die daling het sterkst in Vlaanderen. In de laatste jaren werd de praktijk van een meerderheid deze van een minderheid : waar in 1967 één op twee Vlamingen 's zondags ter kerke ging, is dit thans gedaald tot 1 op 3.

Om de veranderingen in de praktijk van de overgangsrutussen te kunnen beoordelen, moet men rekening houden met het groeiend aantal vreemdelingen dat in België leeft, vooral dan in het aartsbisdom Mechelen-Brussel, waar een groot aantal Moslims woont (2). Dit heeft natuurlijk zijn invloed op het procentueel aantal doopsels en kerkelijke huwelijken. Daarnaast moet ook gewezen worden op het stijgend aantal echtscheidingen in België. Sinds 1965 stelde W. Dumon "een plotse sterke stijging (vast) die cumulatief werkt, d.w.z. elk jaar zijn er meer echtscheidingen en wel in een versnellend tempo". In 1975

Tabel 1

*Frequentie van regelmatig kerkbezoek
(in relatie tot het totaal aantal inwoners van 5 tot 69 jaar),
doopsels (in relatie tot de levend-geborenen),
kerkelijke huwelijken (in relatie tot het aantal huwelijken)
en kerkelijke begrafenissen (in relatie tot het totaal aantal begrafenissen)
in de Vlaamse bisdommen, het aartsbisdom Mechelen-Brussel
en alle Belgische bisdommen (in percentages)**

Rituelen	Vlaamse bisdommen			Aartsbisdom Mechelen-Brussel			Belgische bisdommen**		
	1967	1972	1976	1967	1972	1976	1967	1972	1976
Regelmatige zondags- mispraktijk	52,9	42,0	37,1	35,4	26,9	23,3	42,9	34,2	30,2
Doopsels	95,9	95,2	91,3	89,8	80,3	73,7	93,6	90,2	86,7
Kerkelijke huwelijken	91,5	87,4	83,3	77,9	74,9	69,4	86,1	82,3	77,9
Kerkelijke begrafenissen	91,4	91,3	90,7	80,5	77,9	78,9	84,2	84,1	83,7

* Bron : Nationaal Secretariaat Katholiek Onderwijs, Dienst voor Statistiek en Planning.

** België omvat, naast de Vlaamse bisdommen en het aartsbisdom Mechelen-Brussel, ook de Waalse bisdommen.

werden 4,25 echtscheidingen geregistreerd per 1.000 bestaande huwelijken, vergeleken met 2,30 in 1965 (3). Daar echtgescheidenen, in het algemeen, niet in de kerk kunnen hertrouwen, zou dit ook een invloed moeten hebben op de verhouding van het aantal kerkelijke tot het totaal aantal huwelijken. Op basis van het aantal doopsels en kerkelijke begrafenissen, lijkt het veilig te stellen dat 90 % van de Vlaamse bevolking katholiek is : hun intrede in en hun uitvaart uit deze wereld wordt immers door de kerk gesacraliseerd.

Het komt mij voor dat de daling van het aantal doopsels en kerkelijke huwelijken ook wijst op een negatieve houding t.a.v. de kerk, die typisch is voor de jong-volwassenen in Vlaanderen. Natuurlijk weigeren sommige parochiepriesters het doopsel toe te dienen aan kinderen, waarvan de ouders duidelijk onverschillig staan tegenover de Kerk en het doopsel eerder als folklore beschouwen. Hetzelfde geldt voor de kerkelijke huwelijken. Maar, anderzijds, worden jonge mensen en jonge ouders ook consequenter in hun gedrag dan hun voorgangers en sommigen weigeren derhalve in de kerk te huwen of hun kinderen te laten dopen, alleen uit eerbied voor de sociale gebruiken. In recente jaren werd onder de jongeren ook een hoger aantal ongehuwden genoteerd, die samenwonen. Dit alles bevestigt de indruk opgedaan bij het analyseren van schaarse gegevens over de kerksen, per leeftijd : niet alleen is een kleiner aantal jong-volwassenen geïntegreerd in de kerk, een groter aantal is ook ongodsdienstig. Maar de overheersende houding is toch eerder anti-kerks. Jonge mensen geloven nog steeds in Christus' boodschap, maar zij reageren negatief tegen de formele, hiërarchische kerk, met haar starre theologie en moraal. Jonge mensen noemen zich nu, zoals vroeger, ofwel katholiek ofwel a-religieus, maar, in recente jaren, beginnen sommigen ook de term "christen" te gebruiken, wat in de Vlaamse context een negatieve houding t.a.v. de kerk impliceert, doch een positieve houding tegenover Christus en zijn boodschap (4).

ZUIL-VERBONDENHEID

Thurlings' definitie aanpassend aan de Belgische situatie, (5) kan gesteld worden dat verzuiling verwijst naar een structuur van parallelle, ten opzichte van elkaar gesegregreerde en gepolariseerde organisatorische complexen, elk op een eigen levensbeschouwelijke of ideologische grondslag, werkzaam in primair profane sferen, binnen een maatschappij die de rechten van het levensbeschouwelijk en ideologische pluralisme in principe heeft erkend. Aldus kan in België een katholieke, een socialistische en een liberale zuil onderkend worden. De twee eerstgenoemden zijn het sterkst ontwikkeld. De katholieke zuil omvat o.m. jeugdbewegingen, culturele organisaties, scholen, hospitals, dagbladen, een mutualiteit, een syndicaat, een politieke partij, enz... Welnu, uit wat volgt zal blijken dat de zuilverbondenheid van de Vlaamse volwassenen zeer stabiel was in een periode dat de deelname aan het kerkelijk leven zich grotelijks wijzigde.

Vertrekkend van een hypothese, geformuleerd op basis van een studie gemaakt met J. Billiet, dat er een overgang vast te stellen is van "kerk-katholicisme naar sociaal-culturele christenheid", wordt hier eerst nagegaan of deze, in het begin van de zeventiger jaren vastgestelde evolutie zich doorzet. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag welke de kenmerken zijn van de interpretatie-schema's, symbolen, rituelen en ethiek van de christelijke zuil en of zij in oppositie staan tot de kerkelijke schema's, in welke zin en tot op welke hoogte ? Daarna wordt onderzocht of een antwoord op voorgaande vraag een gedeeltelijke verklaring kan bieden voor de stabiliteit en bloei van de christelijke zuil, tijdens een periode dat de integratie in de Kerk drastisch daalde.

sering in christelijke zuilorganisaties – hospitalen en scholen – vastgesteld, die de kerkelijke godsdienst privatiseren en marginaliseren, en haar impact als overkoepelend zingevingssysteem reduceren. Dit proces van secularisatie beantwoordt aan de dalende kerksheid van de Vlaamse bevolking en verklaart gedeeltelijk de stabiliteit van de christelijke zuil.

In 1976, we conducted a study on the involvement of the Flemish population in the Catholic Church and in the Christian pillar structure. We determined that church involvement had declined drastically but that pillar commitment had been very stable over the preceding decade. We then hypothesized a change from church-religiosity to socio-cultural christianity.

In this article we first check if the tendency we detected in the mid-seventies has since continued. Our second question is concerned with the characteristics of the interpretational scheme of the pillar structure, its symbols, rituals and ethics. Are they in opposition to the Catholic church, in what sense, and to what extent? And finally, does the answer on the second question help to explain a stable, even flourishing pillar, in a period when involvement in the Church is drastically decreasing?

Our data suggest that the differentiation and specialisation in Christian pillar structures, – christian hospitals and christian schools –, privatize and marginalize religion, which results in a rejection of religion as an “overarching meaning system”. This process of secularization seems to be an adequate answer to the decline of Church involvement in Flanders, and helps to explain a stable Christian pillar structure.

Het lidmaatschap van katholieke organisaties voor volwassenen is vrij stabiel of neemt toe. Deze evolutie wordt door de gegevens van tabel 2 bevestigd. De globale tendens voor alle katholieke organisaties voor volwassenen samengenomen – het Davidsfonds uitgesloten,

Tabel 2

*Evolutie van het ledenaantal van enkele katholieke organisaties voor volwassenen.
(Index : 1960 = 100)**

Organisatie	Index			Absoluut aantal in 1977
	1965	1973	1977	
Davidsfonds	92	103	101	70.921
Christelijke Middenstands- en Burgersvrouwen (C.M.B.V.)	113	140	145	35.843
Katholieke Arbeidersvrouwen (K.A.V.)	106	104	114	280.325
Katholieke Werkliedenbond (K.W.B.)	103	97	101	131.036
Katholiek Verbond der Landelijke Vrouwen (K.V.L.V.)	101	101	102	135.810
Boerenbond	102	94	93	82.117

* Bron : cijfers verstrekt door de nationale secretariaten van de organisaties.

omdat het lidmaatschap in deze culturele vereniging tot op zekere hoogte overlappend is met de andere organisaties — is stijgend. Het totaal aantal leden bedraagt 666.131 op 2.648.050 Vlamingen van 25 tot 64 jaar oud, d.i. 25 % van die populatie. Maar dit aantal Vlamingen is groter dan het potentieel ledental van die verenigingen. Ambachtshui, handelaars, verplegenden, kaderpersoneel, advocaten, academici, enz... worden door deze organisaties niet gevisieerd. 33 % is dan vermoedelijk een goede schatting. Van de vermelde organisaties gaat alleen de Boerenbond in ledental achteruit, wat verband houdt met het dalend aantal landbouwers in Vlaanderen.

Wat de Vlaamse schoolbevolking tot en met het secundair onderwijs betreft, blijkt uit tabel 3 dat een vrij stabiel aantal leerlingen in katholieke scholen studeert : twee oudersparen op drie verkiezen een katholieke school voor hun kinderen. De geringe daling van ongeveer 1 %, wat neerkomt op 10 tot 15.000 kinderen, was in een eerste fase (1961-1970) het gevolg van een proportioneel kleiner aantal kinderen dat naar katholieke kleuterscholen ging, en in een latere periode (1966-1970) naar het katholiek lager onderwijs. In de laatste periode die bestudeerd werd (1970-1978), heeft dit geen invloed gehad op de schoolbevolking van het katholiek secundair onderwijs (6). Dit zou op een gewijzigde houding t.a.v. de katholieke wereld van jongere ouders kunnen wijzen, vooral dan in die strata waar een verlengd algemeen vormend onderwijs niet het normale patroon is (7).

Het lidmaatschap van katholieke jeugdorganisaties duidt op het vertrouwen dat een groot aantal ouders heeft in deze organisaties. In 10 jaar tijd nam het aantal kinderen dat lid is van katholieke jeugdverenigingen toe met ongeveer 25.000 eenheden. De enige uitzondering op deze evolutie vormde de V.K.S.J. (Vrouwelijke Katholieke Studerende Jeugd), die in dezelfde periode met 1/3 in ledental achteruit ging (tabel 4).

Meer over de stabiliteit van lidmaatschap kan men aflezen uit tabel 5, die het aantal Belgen weergeeft dat aangesloten is bij de Christelijke Mutualiteit. De toename van 2 % komt in 1977 neer op ongeveer 100.000 leden. In feite behoren 2.410.221 van de 5.445.161 Belgen die effectief aangesloten zijn bij een mutualiteit, tot de Christelijke Mutualiteit. De verhoudingscijfers hebben betrekking op gans België; het percentage christelijke mutualisten zal in Vlaanderen dus zeker hoger liggen.

Tabel 3
*Evolutie van de deelname aan de verschillende schoolnetten
tot en met het secundair onderwijs.
(Percentage voor Vlaanderen)**

Schoolnet	1958-1959	1967-1968	1972-1973	1977-1978
Rijk	10	16	17	17
Provincie	1	1	1	1
Gemeente	20	15	15	14
Vrij	69	68	67	68
Samen	100 (1.034.088)	100 (1.267.396)	100 (1.288.893)	100 (1.263.663)

* Bron : Statistisch Jaarboek van het Onderwijs.

Tabel 4

*Evolutie van de deelname aan de katholieke jeugd- en jongerenbewegingen.**

Beweging	Index			Absoluut aantal in 1977
	1967	1972	1977	
Chiro-meisjes	100	111	121	65.395
Chiro-jongens	100	108	115	49.000
Verbond der Vlaamse Katholieke Meisjesgidsen (V.V.K.M.)	100	109	155	26.982
Verbond der Vlaamse Katholieke Scouts (V.V.K.S.)	100	104	115	42.413
Vrouwelijke Katholieke Studerende Jeugd (V.K.S.J.)	100	66	67	14.897
Katholieke Studentenactie (K.S.A.)	(1965 = 100)	—	103	24.217
Totaal	100	—	113	222.904

* *Bron* : cijfers verstrekt door de nationale secretariaten van de organisaties.

Tabel 5

*Procentueel aantal effectieve leden van mutualiteiten.**

Mutualiteit	1971	1977
Christelijke	42	44
Socialistische	31	28
Liberale	6	7
Andere	21	21

* *Bron* : J. BILLIET en K. DOBBELAERE. *Op. cit.*, 76 en *Informatieblad RIZIV*, 15 (1978) 5, 347-353.

De aangroei van de christelijke zuil kan ook afgelezen worden uit de verkiezingsresultaten voor de Ondernemingsraden en de Comités voor Veiligheid en Hygiëne. In de recente periode nam de christelijke vakbond (A.C.V.) de leiding over van de socialistische (A.B.V.V.), zowel in de Ondernemingsraden als in de Comités voor Veiligheid en Hygiëne. Het geringe hoger percentage voor de christelijke vakbond in de Comités wijst erop dat deze sterker is in kleinere bedrijven, waar er Comités zijn doch geen Ondernemingsraden, dan in groter bedrijven.

Tabel 6

Percentage stemmen voor de verschillende vakbonden bij de sociale verkiezingen in België (percentages)*

Vakbond	Ondernemingsraden			Com. Veiligheid/Hygiëne		
	1958	1967	1975	1958	1967	1975
Algemeen Christelijk Vakverbond (A.C.V.)	41	43	48	41	44	49
Algemeen Belgisch Vakverbond (A.B.V.V.)	55	51	46	55	50	45
Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België (A.C.L.V.B.)	4	6	6	4	6	6

* Bron : C.R.I.S.P., *Courrier Hebdomadaire*, 724-725 (18.6.1976), 36-37.

Tabel 7

Procentuele spreiding van de stemmen voor de zuilorganisaties bij verkiezingen voor Comit es voor Veiligheid en Hygiëne, per regio*

Regio	Zuilorganisaties					
	Christelijke (A.C.V.)		Socialistische (A.B.V.V.)		Liberale (A.C.L.V.B.)	
	1971	1975	1971	1975	1971	1975
Vlaanderen	55	56	39	37	6	7
Wallonië	34	38	62	58	4	4
Brussel	45	46	47	45	8	9

* Bron : C.R.I.S.P., *Courrier Hebdomadaire*, 730 (20.8.1976), 8.

De procentuele distributie voor de Comit es in de Waalse en Vlaamse provincies en in Brabant duidt op de relatieve sterkte van beide zuilen in de verschillende Belgische regio's (tabel 7). De christelijke zuil domineert in Vlaanderen, en de socialistische in Wallonië. Het is ook belangrijk te noteren dat de christelijke vakbond zijn achterban in Wallonië met 4 % verhoogde tijdens een periode van dalende kerkshheid. Dit wijst erop dat de integratie in de Kerk en in de zuil, in beide landsdelen, tot op zekere hoogte gescheiden is.

De Christelijke Volkspartij (C.V.P.) was en is nog steeds het politiek orgaan van de christelijke zuil. Haar studiecentrum (C.E.P.E.S.S.) verstrekt diensten aan alle christelijke sociale organisaties en het Nationaal Secretariaat van het Katholiek Onderwijs. De C.V.P. coördineert ook de politieke acties van de christelijke zuil. De toenemende politieke invloed van het Vlaams nationalisme en de ontwikkeling van de Volksunie heeft haar sterkte aan-

getast (8). Samen vertegenwoordigen zij 55 tot 60 % van de Vlaamse kiezers (tabel 8). De Socialistische partij vertegenwoordigt 1 Vlaming op 4 à 5. De invloed van de Liberalen is sterker dan men zou vermoeden op basis van de sociale verkiezingen. Dit is een gevolg van het feit dat haar zuilorganisaties niet zo sterk ontwikkeld zijn, als die van de christelijke en de socialistische zuil.

Wanneer ten slotte de pers onder de loupe genomen wordt, kan men vaststellen dat de katholieke pers zich in de periode 1968-1978 wist te handhaven op het niveau van 1968, nl. 66 % van de totale Nederlandstalige pers (tabel 9). Op basis van de hoger vermelde cijfers blijkt de katholieke zuil, in een periode van sterke teruggang van de kerkseheid,

Tabel 8

*Evolutie van het percentage stemmen in de verschillende politieke partijen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers (Vlaams Gewest min kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde)**

Politieke Partij	1965	1971	1978
Christelijke Volkspartij (C.V.P.)	44	38	44
Volksunie (V.U.)	12	19	11
Belgische Socialistische Partij (B.S.P.)	25	25	21
Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (P.V.V.)	17	16	17
Andere	2	2	7

* Bron : Ministerie van Binnenlandse Zaken en eigen berekeningen.

Tabel 9

*Evolutie van de oplagecijfers van de Nederlandstalige pers in België.**

Strekking	Index			Absolute cijfers in 1978
	1958	1968	1978	
Katholiek	100	113	111	783.259
Liberaal	100	87	86	294.444
Socialistisch	100	69	63	107.284
Communistisch	100	—	—	—
Nederlandstalige Pers	100	99	97	1.184.987
Procentueel aantal				
Katholiek/Totale Nederlandstalige Pers	57,5	65,9	66,1	—

* Bron : W. VAN DER BIESEN. Dertig jaar Belgische dagbladpers. Evoluteschets 1948-1978. In J. SERVAES red. *Het web van de Media-business. Doorlichting van de bewustzijnsindustrie in Vlaanderen*. Leuven, 1979, 202 en 205.

vrij stabiel te zijn en zelfs eerder een toename dan een daling van ledentallen te registreren. Toch kan op basis van cijfers over de schoolbevolking gesuggereerd worden dat jonge ouders getuigen van een zich wijzigende houding t.a.v. de katholieke wereld. Wordt dit door andere gegevens bevestigd? De distributie van de stemmen van jonge arbeiders en bedienden voor de Comit es voor Veiligheid en Hygiëne wijst erop dat, alhoewel de jongeren traditioneel meer voor het christelijk vakverbond stemden, deze organisatie onlangs aan stemmen verloor: in 1975 stemden nog 51 % der jongeren voor het A.C.V., in 1958 waren het er 54 %. De evolutie van het lidmaatschap van katholieke organisaties voor jong-volwassenen is ook significant: al die organisaties vertonen een dalend lidmaatschap (tabel 10), hoewel sommige het dieptepunt reeds voorbij blijken te zijn.

Ten slotte moet de ontwikkeling van de maatschappij-kritische groepen vermeld worden die ontstonden na conflicten over de oriëntatie van bestaande katholieke organisaties – een voorbeeld van zo'n splintergroep is de Democratische Katholieke Landelijke Jeugd die zich autonoom opstelde t.a.v. de Katholieke Landelijke Jeugd – of die wortel schoten in de katholieke wereld – bv. Wereldscholen, Elcker-Ik, Amada, e.a. –. Zij recruteerden o.m. uit leden en voormalige leden van de katholieke studentenbewegingen (K.S.A. en V.K.S.J.), de enige katholieke jeugdorganisaties die stagneerden of achteruitgingen (tabel 4). Sommigen absorbeerden ook gedesillusioneerde leden van kerk-kritische groepen, die even vlug van de scène verdwenen als zij opkomen waren. In hun probleem-formulering gebruiken deze maatschappij-kritische groepen, wiens leden hoofdzakelijk 20 tot 35 jaar zijn, een conflict-model dat soms vaag en soms expliciet marxistisch is (9).

Tabel 10

*Evolutie van het lidmaatschap van katholieke organisaties van jong-volwassenen (index)**

Katholieke organisaties	1965	1969-70	1972-73	1977
Katholieke Jongeren in de Middengroepen (K.J.M.) – meisjes	100	86	–	–
Katholieke Jongeren in de Middengroepen (K.J.M.) – jongens	100	86	–	–
Katholieke Landelijke Jeugd (K.L.J.) – meisjes	–	100	82	80
Katholieke Landelijke Jeugd (K.L.J.) – jongens	–	100	86	81
Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd (V.K.A.J.)	100	49	33	–
Katholieke Arbeidersjeugd (K.A.J.)	100	46	20	–

* Bron: Cijfers verstrekt door de nationale secretariaten van de organisaties.

VOORLOPIGE BESLUITEN EN VRAGEN

De katholieke zuil blijkt dus qua ledentallen niet alleen vrij stabiel te zijn, maar zelfs licht toe te nemen en dit in een periode dat de kerksheid drastisch verminderde. De negatieve houding van jong-volwassenen t.a.v. de kerk die resulteerde in een a-en zelfs anti-religieuze opstelling, heeft invloed gehad op sommige christelijke organisaties. Er zijn enkele kleine barstjes in de christelijke zuil : een geringe relatieve afname van leerlingen in het kleuter- en lager onderwijs, een kleiner aantal jongere arbeiders en bedienden die stemmen voor de christelijke vakbond, een dalend aantal leden in katholieke organisaties voor jong-volwassenen en de ontwikkeling van maatschappij-kritische groepen, die eerder marxistisch dan christelijk zijn. Dit laatste punt bevestigt Martins "veronderstelde overgang van religie naar politiek. En dit omdat één enkele, alomvattende godsdienst niet genoeg variërende maskers kan aanbieden aan de nieuw opduikende sociale gezichten. Millenaire verwachtingen en experimenten met communes komen weliswaar voor, maar deze worden uiteindelijk meestal thuis gebracht onder het banier van militante seculiere politieke groepen en ideologische dogma's ... Elke opkomende groep neemt uiteindelijk seculiere maskers op" (10).

Een paar vragen dienen zich thans aan. Hoe kan men de stabiliteit en de bloei van de katholieke zuil verklaren in een periode dat de integratie in de Kerk drastisch daalde ? Wat is typisch voor de interpretatie-schema's, symbolen, rituelen en ethiek van de christelijke zuil ? Zijn zij in oppositie tot de Kerk, in welke zin en tot op welke hoogte ? Op de eerste vraag wordt hier slechts ingegaan voor zover antwoorden op de volgende vragen hierop mede een antwoord zijn. Voor een expliciet antwoord op de eerste vraag, dat tevens ingaat op andere aspecten dan deze die hier zullen besproken worden, wordt verwezen naar J. Billiet, K. Dobbelaer en L. Voyé (11).

DE CHRISTELIJK ZUIL : HAAR SYMBOLEN EN IDEOLOGIE

Vooreerst moet vermeld worden dat het een gewoonte wordt organisaties die deel uitmaken van de katholieke zuil "christelijke" organisaties te noemen. Dit gebeurde voor het eerst expliciet toen de Belgische Katholieke Unie in 1945 gedeconfessionaliseerd werd tot Christelijke Volkspartij. De verzorgingsinstellingen aangesloten bij Caritas Catholica organiseerden in 1972 hun Zesde Nationaal Congres rond het thema "de christelijke dimensie" van de verzorgingsinstellingen. Ter voorbereiding werden vragenlijsten gestuurd naar de directies en de Regionale Coördinatiecomités van de aangesloten instellingen, o.m. peilend naar de "christelijke" inspiratie en de specifieke kenmerken van een "christelijke" verzorgingsinstelling, en naar de wijze waarop het "christelijk" aspect het best kan te wegegebracht, ontwikkeld en tot uiting gebracht worden (12).

De mutualiteit heet Christelijke Mutualiteit, de vakbond het Algemeen Christelijk Vakverbond en scholen voeren het etiket christelijk of katholiek in hun naam. Dit alles wijst erop dat er een manifest, op sommige ogenblikken echter slechts latent, proces van deconfessionalisering van de symbolen gaande is : de K betekent nu "kristelijk" in de plaats van katholiek. Vandaar dat wij suggereerden dat er een verandering plaats grijpt van kerks-katholicisme naar sociaal-culturele christenheid.

Bij het analyseren van de specifieke inhoud van de ideologie van de christelijke zuil-organisaties, stelden J. Billiet en ik vast dat zij de *Gemeinschaftlichkeit* van die organisa-

ties onderstreept. Zij stelt dat haar onderwijs, haar verzorgingsinstellingen, haar verzekeringsinstellingen, enz... een "betere" dienstverlening bieden dan de rivaliserende organisaties; dat zij in stand moeten gehouden worden om de "vrije keus" van de bevolking te waarborgen en dat zij een hoger rendement hebben dan de staatsinstellingen (13). In de C.V.P. en de christelijke sociale organisaties ontwikkelt men een ideologie gebaseerd op het consensus-model. Centrale begrippen in deze ideologie zijn: "harmonie", "solidariteit" tussen de standen, "billijk evenwicht" tussen kapitaal en arbeid; ook concepten als "vrijheid", "privaat initiatief" en "pluralisme" duiken telkens weer op (14). L. Huyse vraagt zich dan ook af of de specifieke benadering van de christelijke zuil niet eerder een socio-economische is dan een religieuze (15).

PROFESSIONALISERING, DIFFERENTIATIE, SPECIALISATIE EN DE MARGINALISERING EN PRIVATISERING VAN DE GODSDIENST

De consolidatie van de zuil-organisaties vereist uiteindelijk de professionalisering van de rolspelers; dit was ook een vereiste vanwege de staat. Deze professionals eisten dan een bepaald domein op, en verdedigden dit succesvol ten overstaan van anderen (16). Wat zijn de gevolgen hiervan, bv. voor onderwijs en ziekenzorg?

Door de wet van 13 juli 1951 werd de subsidiëring geregeld van het katholiek secundair onderwijs (17). Deze en latere wetten legden o.m. de minimale kwalificatievereisten voor de leraars vast, en reduceerden de onderwijsbevoegdheid van priesters en religieuzen, die tot dan in een katholieke school om het even welk vak konden onderwijzen. Thans hebben zij, op basis van hun filosofische en theologische studies, slechts de "vereiste" bekwaamheid om godsdienst te doceren. Zij zijn "voldoende" bekwaam, m.a.w. zij kunnen degenen die de "vereiste" kwalificaties bezitten in bepaalde wettelijk omschreven voorwaarden vervangen, voor het geven van bepaalde vakken en om bepaalde functies waar te nemen, o.m. directeur en onderdirecteur. Deze vereisten, de democratisering van het secundair onderwijs – die van 1957 tot 1976 in katholieke scholen resulteerde in 2,4 keer meer studenten (233.520 t.o.v. 98.130) – en de daling van het aantal priesters en religieuzen – ten gevolge van het verminderd aantal geestelijke roepingen en de stijging van het aantal uittredingen – wijzigde op een drastische manier de verhouding van het aantal leken versus geestelijken onder de leraars: van 44/56 in 1957 tot 88/12 in 1976. De vertegenwoordigers van het Nationaal Secretariaat van het Katholiek Onderwijs – die zetelen in de nationale commissies die de koninklijke besluiten voorbereiden in uitvoering van de wet van 11 juli 1973 betreffende het bewaarschoolonderwijs het lager, middelbaar, normaal, technisch, kunst- en buitengewoon onderwijs – vragen thans geen speciale consideraties meer voor geestelijken, opdat zij leraars die de "vereiste" kwalificaties bezitten zouden mogen vervangen. Deze houding weerspiegelt niet alleen het feit dat er minder geestelijken beschikbaar zijn en dat zij tevens sterk "vergrijzen", maar ook het belang dat de jongste jaren gehecht wordt aan specialisatie. Men wenst thans voor alle vakken eerder leraars te hebben, die over de vereiste diploma's beschikken, dan minder gekwalificeerde substituten.

Ten gevolge van deze evolutie werd het godsdienstonderricht gespecialiseerd: dat wordt thans verzorgd door gekwalificeerde specialisten in de godsdienstwetenschappen en door geestelijken, die daarnaast meestal geen onderricht geven in andere vakken. Godsdienst wordt dus zelfs in katholieke scholen gemarginaliseerd: het is een vak naast de andere vakken, onderwezen door gespecialiseerde leraars. Tevens zijn er minder misvieringen en

religieuze plechtigheden in de school en controleert men niet meer of de leerlingen tijdens het weekend hun "zondagsplicht" vervullen. Verder eisen de leke-leraren het recht op een privaat leven op. Maar de Algemene Raad van het Katholiek Onderwijs heeft op de privatisering van de buitenschoolse activiteiten en leven van de personeelsleden gereageerd. In een verklaring over de specificiteit van het katholiek onderwijs wordt gesteld dat "het personeelslid moet beseffen dat zijn privéleven een weerslag kan hebben op zijn opdracht als opvoeder, aangezien zijn opdracht niet louter als kennisoverdracht, maar als het aanbieden en vóórleven van waarden gezien wordt. Wanneer het opvoedend handelen en zijn van de leerkracht, in grote mate negatief wordt beïnvloed door haar situatie buiten de school, d.w.z. flagrant in tegenspraak is met wat zij geacht is voor te leven, moet naar een menselijke oplossing, met medeweten en hulp van de betrokken leerkracht, gezocht worden" (18). Met dit laatste voor ogen werd onlangs de Deontologische Kamer van het Katholiek Onderwijs opgericht. Deze moet geconsulteerd worden bij conflicten tussen de inrichtende macht en het personeelslid rond bepaalde feiten of toestanden met betrekking tot het personeelslid, die in strijd worden geacht met het specifiek karakter van het katholiek onderwijs (19). Tot nu toe werden vijf gevallen in behandeling genomen en werden reeds drie adviezen aan de inrichtende macht verstrekt : er werd voorgesteld een ontslagen personeelslid terug op te nemen en in de twee andere gevallen het personeelslid te behouden. Al deze gevallen hadden betrekking op niet-kerkelijke huwelijken of ongehuwd samenwonen : in één geval huwde het personeelslid een uit de echt gescheidene, in een tweede geval hertrouwde een uit de echt gescheiden personeelslid en in een derde geval leeft een gehuwd personeelslid met een ongehuwde dame samen. Hieruit blijkt dus dat de Deontologische Kamer het onderscheid tussen privaat en professioneel leven aanvaardt, voor zover de situatie echter geen publiek schandaal veroorzaakt.

In recente publicaties over ons onderzoek in christelijke hospitalen (20), werd aangetoond dat zij georganiseerd zijn op basis van gedifferentieerde en gespecialiseerde diensten — bv. de medische en de pastorale dienst — die onafhankelijk van elkaar functioneren, en elk hun eigen rationaliteit en eigen deskundigen hebben. Er zijn slechts enkele uitzonderingen op die wederzijdse neutraliteit : de Kerk legt bepaalde morele verplichtingen op aan de geneesheren — hoewel eerder in marginale situaties als euthanasie, abortus, sterilisatie, kunstmatige inseminatie en geboortebeperving — anderzijds, verwacht ze ook van de artsen en het katholiek verplegend personeel dat ze tijdig de aalmoezenier zouden verwittigen, wanneer het aangewezen is dat het sacrament der zieken toegevend wordt.

De christelijke geest van het ziekenhuis komt dus, enerzijds, tot uiting in de christelijke zingeving van leven, lijden en dood in de kerkelijke ethiek en in de kerkelijke sacramentele en rituele praktijken, maar anderzijds ook in de algemeen menselijke geest die er heerst : in de ziekenzorg staat de mens centraal en niet de ziekte. Men veronderstelt echter dat deze menselijke benadering niet organiseerbaar is. Godsdienst, buiten de gespecialiseerde kerkelijkheid, wordt louter op het vlak van informele en interindividuele relaties gedefinieerd : op het niveau van de instelling gebeurt dit in termen van een sfeer van liefde, verdraagzaamheid, eerbied, toewijding, enz... op het niveau van de sociale posities als een interpersoonlijke houding van geduld, onbaatzuchtigheid, beschikbaarheid, liefdevolle dienstbaarheid, luisterbereidheid, meevoelen, vriendelijkheid, enz... Dit geeft aanleiding tot het maken van een onderscheid bij de directies tussen het religieus verplegend personeel en het verplegend lekenpersoneel. De eersten zouden vooral het christelijk én menselijk waardemoment realiseren; in hun voorkomen, houding en zienswijze drukken zij medemenselijkheid uit; hun functie zou dus eerder expressief zijn. De laatsten daarentegen zouden vooral de medische deskundigheid realiseren en hun functie zou dan ook hoofdzakelijk instrumenteel zijn.

De combinatie van deze twee definities van de katholiciteit – de uiting van de christelijke zingeving van leven, lijden en dood in een kerkelijke ethiek en rituelen, en anderzijds, de medemenselijkheid – en de poging om deze combinatie in hun verplegingsinrichtingen waar te maken en te handhaven, is typisch voor wat ik de “seculariseerders” van de katholieke zuil zou willen noemen. Zij doen een beroep op de individuele godsdienstvrijheid van de zieke om vrije katholieke ziekenhuizen te kunnen handhaven t.o.v. openbare. Intussen privatiseren zij het godsdienstige zodanig dat het in de concrete werkzaamheid van de ziekenzorg, ook binnen de vrije katholieke inrichtingen, slechts plaats vindt op het interindividuele vlak. De christelijke waarden worden zodanig geïndividualiseerd dat ze geen greep meer hebben op de feitelijke structuren van de inrichting. Enerzijds is er de splitsing tussen de medische service en de kerkelijke service, met weliswaar een relatie op het ethisch vlak, maar enkel in marginale situaties. Anderzijds is er de medische en economische rationaliteit die de realisatie van het tweede element van de christelijke geest, nl. de humane sfeer, tegenwerkt. Meer zelfs, de medemenselijkheid wordt niet organiseerbaar geacht, zij wordt gesitueerd in het interindividuele gedrag en typisch geacht voor de religieuze verplegenden. Hier wordt dan opnieuw een scheiding gemaakt tussen het sacrale (het kerkelijk personeel) en het seculiere (het verplegend lekenpersoneel).

PROFESSIONALISERING, PROFESSIONELE ETHIEK EN LEGITIMATIES

Professionalisering is niet alleen verbonden aan de privatisering van een kerkelijke godsdienstigheid en zijn marginalisering in gespecialiseerde diensten, hij kan ook in conflict komen met de traditioneel christelijke waarden en ethiek. In katholieke verzorgingsinstellingen komt de kerkelijke ethiek betreffende euthanasie, abortus, sterilisatie, kunstmatige inseminatie en geboortenbeperking, meer en meer onder de druk van de medische rationaliteit. Artsen wijzen op de complexiteit van deze problemen en de specificiteit van hun terrein. Zij wensen die op te lossen met behulp van hun gespecialiseerde kennis en in een ethisch kader dat breder is dan het kerkelijke. Aldus tonen zij aan verplegenden, patiënten, hun familieleden en de bevolking, dat zij een waardensysteem hanteren dat verschilt van dat van de Kerk.

Sociale werkers in de Christelijke Mutualiteit bevragen ook de waarde van de kerkelijke moraal als richtlijn voor het oplossen van specifieke problemen waarmee zij geconfronteerd worden. De Cort stelde vast dat er sinds 1970 spanningen ontstonden tussen een professionele aanpak van de problemen der cliënten en het christelijk standpunt van de organisatie. De deontologie van de sociale werker veronderstelt dat hij de levensbeschouwing van de cliënt aanvaardt, wat hem kan confronteren met conflicterende waarden als het gaat om specifieke problemen als vruchtafdrijving, euthanasie, homosexualiteit, enz. (21). Sommige maatschappelijke werkers verwijzen expliciet naar deze conflicten en ten minste één derde onder hen was onbekwaam de vraag te beantwoorden of de Christelijke dimensie van hun werk kon en moest zichtbaar gemaakt worden, en, indien dit nodig was, hoe dit best kan gebeuren. Een ideologie die de “menselijke benadering” van de hulpbehoevenden benadrukt was zeker aanwezig. Dit aspect van de “troostende functie” van de godsdienst komt overeen met de houding die ook in katholieke hospitalen wordt vastgesteld.

De invloed van de professionele rationaliteit is ook aanwijsbaar in de discussie rond het Katholiek Onderwijs. Onder katholieken zijn de standpunten duidelijk tegengesteld. Vanuit pedagogische perspectief verdedigt het Nationaal Secretariaat van het Katholiek Onderwijs de noodzaak van een coherente levensbeschouwing voor jonge, onvolwassen

personen, en het meent dat een Katholieke school zo'n perspectief aan de leerlingen moet geven. De oppositie – o.m. leden van de redactie van de katholieke maandbladen *De Maand* en *La Revue Nouvelle*, jonge Katholieke intellectuelen, studenten in pedagogiek aan de Katholieke Universiteit te Leuven, C.V.P.-jongeren, en kaderleden van de K.W.B. – verdedigt openheid en pluralisme door contacten met studenten en leraars, die een verscheidenheid van houdingen en opvattingen vertegenwoordigen. Zij stelde dat het belangrijkste doel van de opvoeding erin bestaat zijn persoonlijke standpunten en levensbeschouwing te relativeren. Zij verwierp derhalve het Katholiek Onderwijs, maar eveneens het Staatsonderwijs dat georganiseerd is op basis van het neutraliteitsprincipe. Een school kan “haar” definitie van de situatie niet opdringen aan jonge mensen als zijnde “de” definitie van de situatie, noch kan ze neutraal zijn daar het in het onderwijs om waarden, opvattingen en normen gaat. In het begin van de zeventiger jaren hebben de “katholieken” die in de “oppositie” stonden, ter gelegenheid van de herziening van het schoolpact dan ook een nieuw schooltype gepropageerd voor België : de open gemeenschapsschool, die de twee bestaande schoolnetten zou moeten vervangen. Daarin zouden de leerlingen dan geconfronteerd worden met verschillende levensvisies en gestimuleerd worden om een eigen ideologie te ontwikkelen. Zij verwierpen de tegenstelling volwassen – onvolwassen en argumenteerden dat degenen die in hun jeugd geconfronteerd werden met alternatieven en onzekerheden en die de mogelijkheid geboden werd om zichzelf te oriënteren in de wereld, een betere kans kregen om volwassen persoonlijkheden te worden. In een veranderende wereld zou het volgens hen verkeerd zijn een eigen levensvisie te verabsoluteren; jonge personen moeten opgevoed worden tot openheid en bewust gemaakt worden van nieuwe en misschien betere kansen. Zij hebben nood aan een opvoeding die een zeker tegengewicht biedt aan de tendens om eigen waarden en de bestaande definities van de situatie te verabsoluteren (22). Met andere woorden, de pluralistische open gemeenschapsschool zou beter aangepast zijn aan de “geseclariseerde” wereld, in Beckers betekenis van de term (23).

De nieuwe Schoolpactwet van 1973 bevestigde de bestaande verzuiling en de invloed van de drie traditionele politieke partijen – de C.V.P., de B.S.P. en de P.V.V. – in de onderwijsproblematiek. Alhoewel de “pluralistische” school de laicisering zou bevorderen, kreeg deze visie niet de noodzakelijke steun van de socialistische en liberale partijen. Andere dan zuiver levensbeschouwelijke factoren bepaalden de houding van de politieke partijen. De traditionele partijen waren niet bereid om de duur bevochten schoolvrede in gevaar te brengen.

SECULARISATIEPROCESSEN IN VLAANDEREN

Voorliggende studie over de effecten van de professionalisering op de betekenis van de godsdienst als zingevend systeem, op de legitimatieschema's, de ethiek en symbolen van christelijke organisaties, draagt ook bij tot een verklaring van de stabiliteit van de christelijke zuil. De secularisatie van de zuil beantwoordt aan de dalende kerksheid van de Vlaamse bevolking. Of, om twee betekenissen van de term secularisatie met elkaar te verbinden : de secularisatie, in de betekenis van dalende kerksheid, wordt opgevangen door de secularisering van de zuil, in de betekenis van differentiatie, specialisatie en professionalisering, die de privatisering en de marginalisering van de godsdienst bevordert en haar impact als overkoepelend zingevend systeem reduceert (24).

Uit deze studie blijkt ook dat leke-professionelen, die een beroepsrationaliteit hebben, de dragers zijn van de seculiere tendensen : zij bepalen de organisatorische structuur van de

hospitalen en scholen, zelfs in de christelijke zuil marginaliseren zij de godsdienst en reduceren haar tot het interpersoonlijk niveau als een zaak van persoonlijke voorkeur, zonder overkoepelende betekenis. Anderzijds, ondermijnt de professionalisering ook de traditionele waarden en ethiek. In katholieke hospitalen wordt de katholieke ethiek getart door artsen die o.m. sterilisatie en abortus uitvoeren. Sociale werkers van katholieke organisaties stellen de waarde in vraag van de katholieke moraal als richtsnoer voor het oplossen van specifieke problemen waarmee zij geconfronteerd worden. En belangrijker : het katholiek schoolnet, dat de basis is voor de socialisatie in de katholieke levensvisie en de hoeksteen van de katholieke zuil, wordt op grond van pedagogische principes aangevochten. Degenen die de professionele rationaliteit voorstaan en de secularisatie vanzelfsprekend vinden, zijn de professionelen en, in het algemeen, jonge katholieken met een universitaire vorming die een hergroepering op het politiek en socio-economisch vlak voorstaan, nl. de vorming van het zgn. progressieve front (25). Zij voeren oppositie tegen de traditionele mechanismen van probleem-oplossing die in België meestal volgens ideologische lijnen loopt, nl. volgens de zuilstructuur.

Voorspelt de secularisatie van Vlaanderen en de christelijke zuil het einde van de verzuiling in Vlaanderen en België ? Zolang de verzuiling gebruikt wordt als politieke sleutel om financiële middelen voor de ziekenzorg, het onderwijs, het jeugdwerk, e.d. toe te kennen, zullen de zuilen zich in België handhaven. In de mate dat zij de expressie zijn van de traditionele politieke families is die kans zelfs nog groter, ook al zijn zij ideologisch sterk veranderd. Deze ideologische verandering schijnt de aantrekkingskracht van de christelijke zuil zelfs te verhogen.

“Het” probleem voor de christelijke zuil bestaat er dan ook in een ideologie te ontwikkelen voor een steeds meer gedeconfessionaliseerde zuil, en sociale controle-mechanismen uit te bouwen, met aangepaste symbolen en rituelen. De basiswaarden van de tot hiertoe ontwikkelde ideologie lijken democratie, harmonie, solidariteit, privaat initiatief, vrijheid, en pluralisme te zijn. “De mens eerst” zou de grondslag zijn van de uitbouw van humane diensten. In katholieke hospitalen en scholen vraagt men “Gemeinschaftlichkeit” of een humane sfeer en dit wordt opgevat als een typisch christelijke waarde. Kan een sociaal-culturele ontwikkeld worden als surrogaat van een kerkelijke religie ? Het lijkt alle eigenschappen te hebben van een “invisible religion” (26). En wat zal zijn impact zijn op de kerkelijke godsdienst ? Past de kerk haar liturgie, symbolen en moraal aan de zich ontwikkelde socio-culturele christenheid aan ? M.a.w. wat zal de impact zijn van de secularisatie op de religieuze verandering, dit ander aspect van het traditionele secularisatiedenken ? (27)

K. DOBBELAERE.

SAMENVATTING

Vertrekkend van een hypothese, geformuleerd op basis van een studie gemaakt met J. Billiet, dat er een overgang vast te stellen valt van “kerks katholicisme naar sociaal-culturele christenheid”, wordt hier eerst nagegaan of deze in het begin van de zeventiger jaren vastgestelde trend zich doorzet. vervolgens wordt ingegaan op de vraag welke de kenmerken zijn van de interpretatie-schema's, symbolen, rituelen en ethiek van de christelijke zuil en of zij in oppositie zijn tot de kerkelijke schema's, in welke zin en tot op welke hoogte ? Daarop wordt onderzocht of een antwoord op voorgaande vraag een gedeeltelijke verklaring kan bieden voor de stabiliteit en bloei van de christelijke zuil in een periode dat de integratie in de Kerk drastisch daalde.

In voorliggende studie wordt een tendens van differentiatie, specialisatie en professionalisering in christelijke zuilorganisatie – hospitalen en scholen – vastgesteld, die de kerkelijke godsdienst privatiseren en marginaliseren, en haar impact als overkoepelend zingevingssysteem reduceren. Dit proces van

secularisatie beantwoordt aan de dalende kerksheid van de Vlaamse bevolking en verklaart gedeeltelijk de stabiliteit van de christelijke zuil.

ABSTRACT

In 1976, we conducted a study on the involvement of the Flemish population in the Catholic Church and in the Christian pillar structure. We determined that church involvement had declined drastically but that pillar commitment had been very stable over the preceding decade. We then hypothesized a change from church-religiosity to socio-cultural christianity.

In this article we first check if the tendency we detected in the mid-seventies has since continued. Our second question is concerned with the characteristics of the interpretational scheme of the pillar structure, its symbols, rituals and ethics. Are they in opposition to the Catholic church, in what sense, and to what extent? And finally, does the answer on the second question help to explain a stable, even flourishing pillar, in a period when involvement in the Church is drastically decreasing?

Our data suggest that the differentiation and specialisation in Christian pillar structures, – christian hospitals and christian schools –, privatize and marginalize religion, which results in a rejection of religion as an “overarching meaning system”. This process of secularization seems to be an adequate answer to the decline of Church involvement in Flanders, and helps to explain a stable Christian pillar structure.

NOTEN

1. J. BILLIET en K. DOBBELAERE. *Godsdienst in Vlaanderen. Van kerks-katholicisme naar sociaal-culturele kristenheid*. Leuven, 1976, 36-38, 72-77 en 80-88.
2. W. DUMON. *Système d'observation permanente des migrations : Belgique 1976*. Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, 1977, rapport SME/MI/77.1, 37 p.
3. W. DUMON. Echtscheiding in België. In *Kultuurleven*, 46, (1979) 1, 6-7.
4. J. BILLIET en K. DOBBELAERE. *Op. cit.*, 38-39 en 40-43.
5. J.M.G. THURLINGS. *De wankele zuil : Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer, 1978², p. 12.
6. A. VAN DEN BOSCH. Twintig jaar geleide ontwikkeling van het Vrij Katholiek Scholennet in België. In *Nova et Vetera*, 56 (1978-1979) 1-2, 19.
7. J. BILLIET. *Secularisering en verzuiling in het onderwijs. Een sociologisch onderzoek naar de "vrije keuze" als legitimatieschema en als sociaal proces*. Leuven, Leuven Universitaire Pers, 1977, 45-47.
8. A.P. FROGNIER. Vote, classe sociale et religion/patrique en Belgique. In *Res Publica*, 27, (1975) 4, In Vlaanderen waren 80 % van degenen die voor de CVP stemden kerks, vergeleken met 60 % van degenen die voor de Volksunie stemden en respectievelijk 45 en 40 % van degenen die voor de Socialistische en de Liberale partij stemden.
9. K. DOBBELAERE en J. Billiet. Groepsvorming in en rond de kerk in Vlaanderen. In *Collationes*, 1976, 343-348 en 339-341.
10. D. MARTIN. *A General Theory of Secularization*. Oxford, 1978, 63.
11. J. BILLIET en K. DOBBELAERE. *Op cit.*, 80-88. L. VOYE. De l'adhésion ecclésiale au catholicisme socio-culturel en Wallonie. In Acts 15th International Conference on Sociology of Religion. *Religion and Politics*. Lille, 1979, 321-327.
12. K. DOBBELAERE, M. GHESQUIERE-WAELKENS en J. LAUWERS. *De Christelijke dimensie van een verplegingsinstelling. Een sociologische analyse van haar legitimatie : humanisering, secularisatie en verzuiling*. Brussel, 1974, 1, 1, 7-8.
13. Bv. G. GEENS. De rechten en plichten van het privé-initiatief op het gebied van gezondheidszorg, meer in het bijzonder met betrekking tot de oprichting en de uitbating van verplegingsinstellingen. In A. PRIMS red. *De Christelijke dimensie van een verplegingsinstelling. Deel I : Tekst van de uiteenzettingen op het Zesde Nationaal Congres van het Verbond der Verplegingsinstellingen van Caritas Catholica*. Brussel, 1973, 17-43.
14. J. BILLIET en K. DOBBELAERE. *Op. cit.*, 80-85. K. DOBBELAERE, J. BILLIET en R. CREYF. Secularization and Pillarization. A Social Problems Approach. In *The Annual Review of the Social Sciences of Religion*, 2, (1978), 107, 109, 115 en 117.
15. L. HUYSE. Een wankele zuil? Vier studies over het georganiseerde catholicisme in Vlaanderen. In *De Nieuwe Maand*, 22, (1979) 1, 18.
16. A. MOK. Professionalisering. In L. RADEMAKER, ed. *Sociale Problemen I : Sociale ontwikkelingen*. Utrecht-Antwerpen, 1978, 84.

-
17. Voor en meer gedetailleerde bespreking zie K. DOBBELAERE. Professionalization and Secularization in the Belgian Catholic Pillar. In *Japanese Journal of Religious Studies*, 6, (1979), 49-55.
 18. Algemene Raad van het Katholiek Onderwijs. *Specificiteit van het Katholiek Onderwijs*. Brussel, 1975, 18-19.
 19. *De Deontologische Kamer van het Katholiek Onderwijs*. Brussel, 1977, 39-46.
 20. K. DOBBELAERE, M. GHESQUIERE-WAELKENS en J. LAUWERS. *Op. cit.*, 230-233; en J. BILLIET, R. CREYF en K. DOBBELAERE. Secularisatie en verzuijing in de Belgische politiek. In *Res Publica*, 20, (1978) 3, 416-420.
 21. L. DE CORT. *De realisatie van de christelijke dimensie in de dienst maatschappelijk werk binnen de christelijke ziekenfondsen. Een exploratief kennissociologisch onderzoek*. Leuven, Licentiaatsproefschrift voorgedragen aan de Faculteit Sociale Wetenschappen, 1976, vooral 103-107, 124, 133, 141-142, 147-148, 154, 155-156, 160 en 162-163.
 22. *Manifesten, moties, meningen omtrent het onderwijsbeleid en de herziening van het schoolpact*. Heverlee, Vereniging voor een Open Gemeenschapsschool, 1971 en *Naar een open gemeenschapsschool*. Antwerpen, *De Nieuwe Maand*, 1973, 38-39, 11, 24, 26, 31, 33 en 64-65.
 23. H. BECKER. Current Sacred-Secular Theory and its Development. In H. BECKER en A. BOSKOFF. *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. New York, 1957, 133-185.
 24. K. DOBBELAERE. Secularisatie. In L. RADEMAKER. *Op. cit.*, 95-96.
 25. J. BILLIET. *Op. cit.*, 55-66.
 26. T. LUCKMANN. *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. London-New York, 101 en 107-114.
 27. K. DOBBELAERE. *Op. cit.*, 96-97.